

В.В. КАБАЧЕК, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

ВІДОБРАЖЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УСРР НА ПОЧАТКУ НЕПУ

Стаття присвячена аналізу праць радянських істориків, що стосуються діяльності місцевих державних органів України з розвитку промисловості у перші роки непу. Зроблено висновки щодо сильних та слабких сторін їх досліджень.

Статья посвящена анализу работ советских историков, касающихся деятельности местных государственных органов Украины по развитию промышленности в первые годы нэпа. Сделаны выводы относительно сильных и слабых сторон их исследований.

The article analyses Soviet historians' publications related to the industry promotion activities of local Ukrainian government during the early years of NEP (New Economic Policy). Some conclusions are made regarding the strengths and weaknesses of their studies.

Радянська історія тривалий час змальовувалася досить упереджено і тенденційно, що примушує науковців ледве не наново відкривати чимало її сторінок. Певною мірою це стосується і діяльності місцевих державних органів у один із зламних і драматичних моментів вітчизняної історії – за доби непу, яку нерідко порівнюють з нашим сьогоденням. Проте і нові можливості, пов'язані з крахом тоталітарного режиму, не були належним чином використані дослідниками. Протягом останніх двадцяти років спостерігаємо як загальне зниження інтересу українських істориків до періоду непу, так і практичне згортання наукових пошуків з діяльності місцевих органів влади УСРР цих часів зокрема [докл. див.: 1; 2; див. також: 3, с. 92].

Відтак, найбільш вагомим, з точки зору кількості праць і накопиченого фактичного матеріалу, залишається доробок радянської історіографії, у якій офіційні органи місцевої влади найчастіше фігурують як «місцеві Ради». Це спонукає до вивчення і ретельного переосмислення вказаного доробку. Додає науковій актуальності і та обставина, що, як констатував незадовго до розпаду СРСР відомий фахівець з історії міськрад України О.В. Гонтар, період 1920-х рр. в історії місцевих органів влади України в історіографічному плані майже не вивчався [4, с. 78], не змінилася принципово ситуація і після 1991 р. Вивчення позначеної проблеми в сучасній українській історичній літературі практично вичерпується історіографічними підрозділами у небагатьох кандидатських дисертаціях, захищених ще у минулому столітті [5; 6], або окремими згадками у значно більш широких за своїми завданнями історіографічних дослідженнях [1]. Спеціальних же робіт історіографічного характеру на зразок кандидатської дисертації Л.К. Костюк, яка присвячена місцевим радам України в інший

період їх існування [7], бракує. Відтак, метою даної статті є аналіз спадщини радянських істориків з вивчення діяльності органів місцевої влади часів переходу до непу, насамперед – у такій важливій галузі, як розвиток промисловості (хоча заходи у вказаному напрямку займали важливе місце в діяльності місцевої влади в цей період, вони досі залишаються недостатньо дослідженими), а також із суміжної проблематики: загальних проблем економічного розвитку (перш за все – у галузі промисловості) часів непу, та, почасти, «воєнного комунізму», відмова від якого у 1921 р. не була одномоментним актом і розтягнулася принаймні до кінця 1922 р.

Найчастіше розвиток радянської історичної науки поділяють на три періоди: 1920-ті рр.; від 1930-х до середини 1950-х рр.; з кінця 1950-х до кінця 1980-х рр. Згаданий поділ є досить умовним і в основному прив'язаний до відомих трансформацій політичного режиму в СРСР, які істотно впливали на напрямки історичних пошуків. Проте цей вплив не носив автоматичного характеру, найчастіше відчувався з певним запізненням – для підготовки ґрунтовного дослідження потрібний час, від написання до публікації минав рік і більше. До того ж в межах третього її періоду через зміну політичної кон'юнктури («відлига», «застій», «перебудова») можна також виокремити відповідні підперіоди. Але вказана періодизація, при всій її умовності, може бути застосована і для аналізу радянської історіографії позначеної проблеми.

Ведучи мову про радянську історичну науку, варто погодитися із загальною характеристикою німецького історика М. Рейнмана: «В СРСР політика, починаючи з 30-х років (а з низки проблем значно раніше), диктувала історіографії її ... зміст, трактування основних питань, висвітлення подій та характеристики головних персонажів; диктувала історичній науці її ідейне підґрунтя, методологію, коло використовуваних джерел та доступної літератури, можливості публікації результатів та багато іншого». Відносно ж історіографії 1920-х він зауважував: першими істориками радянської системи виступали «майже виключно політики», а новітня історія практично не була розвинена [8, с. 146]. Вказане цілком може бути розповсюджене на досліджувану проблему.

Власне в історичному плані діяльність місцевих державних органів в цей час практично не досліджувалася. Разом з тим, окремі аспекти знайшли своє відображення у значній кількості праць, серед яких є і роботи, присвячені місцевим радам [див., напр.: 9; 10; 11]. Авторами цих статей і брошур інструктивно-методичного та пропагандистського характеру були працівники радянського апарату, а самі вони не несли і не могли нести в собі серйозного наукового аналізу. Відтак, вказану літературу разом з працями керівників більшовицької партії, що стосувалися багатьох глобальних і поточних політичних та економічних проблем [12 – 14; та ін.], варто розглядати скоріше як історичні джерела.

Значно більше наукового аналізу в численних публікаціях 1920-х рр. з проблем господарського розвитку [див., напр.: 15 – 18]. Та авторами вказаних праць знов-таки були не історики, а економісти, статистики, господарники, їх роботи не носили історичного характеру, а початок 20-х знайшов менше

висвітлення порівняно з подальшими роками непу. Певним винятком є роботи Ю. Ларіна (Лур'є), який намагався аналізувати перші підсумки непу «по гарячих слідах» [19 *та ін.*], проте, зважуючи на його відому непримиренність до ринку як такого, вказані праці здаються надто упередженими. Разом з тим розмаїття тематики та цікавий фактичний і цифровий матеріал, високий ступінь відвертості, пов'язаний з відносним плюралізмом 1920-х рр., обумовлюють їх важливість для розуміння багатьох аспектів пов'язаних з діяльністю місцевої влади у цей час.

Водночас слід наголосити: плюралізм 20-х носив **відносний** характер і помітний переважно порівняно з подальшими роками. Яскраве свідчення цього – події навколо праці відомого економіста дореволюційної школи Б. Бруцкуса [20], який чи не вперше на науковому рівні здійснив спробу проаналізувати практичний досвід господарської діяльності більшовиків у роки громадянської війни. Попри гострокритичну спрямованість (автор доходив висновку про повний крах спроб здійснення ідей революційного марксизму в народному господарстві Росії і вимушений перехід до непу як його наслідок), роботу було опубліковано в легальному журналі «Економист» в 1922 р. Проте подальша доля Б. Бруцкуса, якого невдовзі було заарештовано і примусово вислано за кордон, а журнал закрито й вилучено з продажу, наочно продемонстрували для інших науковців межі дозволеного. Невипадково, що в СРСР вказану статтю було офіційно перевидано лише на етапі пізньої «перебудови».

Політичний тиск щільно поєднувався з певним політичним замовленням, що позначилося на тематиці досліджень. Невипадково в другій половині 1920-х рр. з'являється чимало публікацій, присвячених приватному капіталу в радянській (в т.ч. – українській) промисловості та економіці взагалі [21 – 23 *та ін.*]. У цих роботах дається переважно негативна оцінка ролі приватного сектору, а об'єктивний аналіз найчастіше підмінюється ідеологічною упередженістю, що відповідало не стільки економічним реаліям, скільки тогочасній політичній кон'юктурі, потребі державного керівництва у «науковому» обґрунтуванні свого наступу на «приватника».

Ще помітнішим вплив політичної кон'юкттури став після остаточного утвердження в СРСР тоталітарного режиму. У 1930-ті рр. радянська історична наука вже однозначно виступає як ідеологічна прислужниця сталінської бюрократії. Що ж стосується проблем 1920-х рр. (у т.ч. – їх початку), то згодом навіть в радянській історіографії відзначалося: їх дійсно наукове дослідження розпочалося лише в 1950 – 1960-ті рр. [див., *напр.*: 24, с. 288-289; 25, с. 305; 4, с. 70]. Поодинокі праці цього періоду, серед яких можна згадати низку юридико-правових брошур пропагандистського характеру з елементами історичних екскурсів про місцеві ради, що вийшли невдовзі після ухвалення «Сталінської» Конституції 1936 р. [26; 27 *та ін.*], являли, скоріше, ілюстрації-коментарі до цитат із Й.В. Сталіна і сумнозвісного «Короткого курсу» [28]. Це ж відноситься і до перших дисертаційних досліджень з історії радянського будівництва в УСРР, що з'явилися на початку 1950-х рр. [29; 30]. Показовою є робота І.Т. Вертелецького, яка містить обмаль фактичного матеріалу, проте

переповнена упередженими сентенціями без будь-яких натяків на його критичне осмислення. Відповідно до духу часу її автор, зовсім відхиляючись від власної теми, прагнув гнівно затаврувати «лікарів-отруювачів» (згодом ці абзаци, що проступають крізь папір, було заклеєно, бо захист, очевидно, відбувався вже після смерті «вождя» і припинення цієї ганебної кампанії [див., напр.: 29, с. 27, 46]). Серед тогочасних історико-економічних робіт, з точки зору постановки проблеми і певного фактичного матеріалу, відзначимо монографію Е.Б. Генкіної, присвячену саме переходу до непу [31].

Значно більш ґрунтовне вивчення непу та діяльності місцевих державних органів у цей період починається з кінця 1950-х рр. Позитивно вплинули і загальна атмосфера хрущовської «відлиги», і конкретні заходи з підвищення ролі місцевих рад та тогочасні господарські реформи, які багато в чому нагадували непівські. Збільшується кількість історичних та історико-юридичних праць, присвячених формуванню місцевого радянського апарату в 1920-ті рр. [32 – 35 *та ін.*]. Серед історико-юридичних на особливу увагу заслуговують роботи А.І. Лепешкіна, в яких докладно аналізується нормативна база, структура, виборча система місцевих рад. Автор торкається і окремих аспектів їх діяльності, наводить важливу інформацію про місцеві господарські органи. А.І. Лепешкін прагнув співвіднести нормативні акти з реальною практикою і неодноразово констатував, що вона виходила за межі чинного законодавства, наводячи конкретні приклади [35, с. 202-204]. Матеріал, зібраний автором, нерідко засвідчував наростання бюрократично-уніфікаторських тенденцій в радянській системі, іноді – навіть всупереч існуючій правовій базі. Зрозуміло, науковець сам таких висновків не робив, проте вони явно напрошуються при уважному розгляді наведених ним фактів. Через значно ширші географічні межі дослідження А.І. Лепешкін не мав змоги докладно зосередитися на специфіці УСРР. Цей недолік, очевидно, повинен був компенсувати Б.М. Бабій [36]. Проте історико-правова монографія останнього істотно поступалася роботам його російського колеги з точки зору глибини аналізу та більшої схильності до лакування дійсності.

Великий інтерес дослідників викликали проблеми розвитку економіки. З'являються роботи, присвячені переходу до непу в УСРР [37; 38], виходить чимало різноманітних наукових праць з історії української промисловості в цей період [39 – 44 *та ін.*]. При їх написанні історики широко використовують матеріали друкованих звітів господарських органів, центральних, республіканських та деяких місцевих періодичних видань, залучають архівні джерела (переважно загальносоюзні та республіканські, рідше – місцеві). Активізуються і джерелознавчі дослідження, з яких окремо відзначимо ґрунтовні роботи, присвячені промисловим переписам 1920 і 1923 рр. [45; 46]. Досить плідним був внесок істориків економіки [47 – 49 *та ін.*]. Розглядаючи проблеми в іншій площині, вони навели чимало відомостей, що допомагають краще зрозуміти економічний фон, на якому розгорталася діяльність місцевих державних органів на початку непу.

При аналізі вказаних праць необхідно враховувати вплив на науковців тогочасних ідеологічних настанов, що не могли не позначатися на сутності їх

оцінок та висновків. Та доба «відлиги» відрізнялася порівняно більшою свободою наукової думки, і чимало істориків цим скористалися. Спостерігаємо поступовий відхід від спрощеного, вкрай заідеологізованого трактування складних політичних та економічних процесів. Як приклад відзначимо дещо завуальовані дискусії з окремих загальних питань початку непу. Так, П.І. Бакуменко, цілком в дусі «Короткого курсу», безапеляційно стверджував: в «кризі збуту» 1923 р. винний троцькіст Г.Л. Пятаков [50, с. 46], а К.К. Шиян, відзначивши деякі її об'єктивні причини, ледве не головну відповідальність поклав на того ж Г.Л. Пятакова та непманів, які, мовляв, в антирадянських цілях навмисно підвищували ціни на промислові вироби [42, с. 168]. На противагу їм М.В. Черненко та В.М. Самофалов, не називаючи імен своїх опонентів, висловилися проти спроб «окремих авторів» подавати помилкові розпорядження деяких більшовицьких керівників як «шкідницькі» дії, а стосовно «кризи збуту» наголошували саме на її об'єктивному характері [41, с. 146-147; 40, с. 10]. Значно далі пішов В.В. Ковалевський, досить переконливо довівши прямий зв'язок кризи збуту з невдалим державним регулюванням промисловості через високі податки [49, с. 143]. Невеличка, проте дуже змістовна стаття останнього, присвячена руйнівним наслідкам акцизів для розвитку багатьох галузей харчопереробної промисловості України та Криму, істотно дисонує за своєю відвертістю порівняно з іншими роботами радянських часів. Вочевидь, це не в останню чергу пов'язано з тим, що економісти (історики економіки) відчували на собі дещо менший тиск, ніж «фахові» історики, праці яких цензурувалися більш прискіпливо.

Вірогідно, саме це спонукало Г.Д. Діденка, який, за нашими спостереженнями, прагнув максимально уникнути ритуальних політичних ескапад, вдатися до вживання не зовсім зрозумілих тверджень. Зокрема, у своїй досить змістовній монографії з історії українського робітничого класу він чітко виніс однозначний вирок політиці «воєнного комунізму» в промисловості як такій, що суперечила інтересам виробника та об'єктивно не сприяла зростанню виробництва, але після цього зовсім несподівано записав бездоказову сентенцію про те, що В.І. Ленін та РКП(б) ще наприкінці 1920 р. нібито взяли за розробку непу «з тим, щоб проголосити його не пізніше початку 1921 р.» [51, с. 144].

Водночас в деяких працях помічаємо «дивні» речі: після докладного змалювання протестних настроїв та дій робітників на початку 1921 р. М.В. Черненко у своїй докторській дисертації заявляє про «поодинокість» і «не типовість» подібних випадків [52, ч. 1-2, с. 50-51], не супроводжуючи це ніякими аргументами. З точки зору пропагандистської риторики, тут, вірогідно, більш доречними були б приклади трудового ентузіазму, проте вони наведені зовсім в іншому місці. Можна лише здогадуватися, що це: своєрідна «дуля в кишені» чи нестача професіоналізму? Та навряд чи можна звинувачувати цього сумлінного історика в непрофесіоналізмі. Отже, маємо певні підстави припустити наявність спроб подання офіційної версії подій у свідомо послабленому вигляді з метою донести до вдумливого читача правду

«між рядків». У цьому ж переконують і інші випадки наведення цим же автором не зовсім «зручних» фактів (наприклад, вражаючі дані про вивіз хліба з України в 1921 р. – в той же час, коли на півдні вже лютував голод [41, с. 72]).

Подальші зміни у політичній атмосфері в СРСР відбилися і на історичній науці. Як відзначав відомий російський історик В.П. Данилов, у роки «застою» мало місце згортання конкретно-історичних досліджень, які «підмінювали створенням «узагальнюючих праць», що відкривали широкі можливості для догматичних побудов» [53, с. 95 – 96]. Дійсно, саме в цей час з'являється дуже багато саме узагальнюючих праць. При цьому їх інформативність, з точки зору досліджуваної нами проблеми, не є надто високою. Певне виключення становлять хіба що деякі з них [54; *див. також: 55 та ін. томи*], хоча і в цих роботах впадає в очі явна тенденційність добору фактичного матеріалу. Водночас, збереження, хоча і в підредагованому вигляді, багатьох стереотипів «Короткого курсу», ідеологічний тиск на суспільствознавців з боку партноменклатури продовжували шкодити нормальному розвитку історичної науки.

Радянським історикам цього періоду не вдалося відійти від багатьох примітивних сталінських схем. Навпаки – більшість з них остаточно стверджується і канонізується, не кажучи вже про яскраво виражений неосталіністський душок деяких праць: закиди «підлим опозиціонерам» та «перлини» наукової стилістики на зразок «меншовицький анархізм» і т. п. [*див., напр.: 56*]. Варто відзначити і фетишизацію партійних рішень, досить штучний поділ історичних подій на 1918 (для України – з 1919 р.) – 1920 рр. («воєнний комунізм»), 1921–1925 рр. («відбудовний період»), 1926–1927 рр. («реконструктивний період») і далі – за п'ятирічками. Не кажучи вже про нелогічний з точки зору історичних умов розрив досить цільного періоду непу відповідно до доктринальних схем, штучне розмежування науковців на «воєннокомуністів» та «відбудовників» з жорстким «кордоном» (березень 1921 р. – X з'їзд РКП (б)) не відповідало реаліям радянської економіки. В результаті період весни – початку осені 1921 р. (саме кінець літа – початок осені 1921 р. став початком справжнього переходу до непу в українській промисловості) перетворився, якщо не на «білу», то на «сіру» пляму: ще й досі, попри безліч історичних та історико-економічних праць, бракує достовірних відомостей і кількісних показників щодо націоналізації дрібних промислових підприємств в УСРР навесні – на початку літа 1921 р. Навіть у спеціальному дослідженні з проблем націоналізації промисловості [57] відповідні процеси відносно 1921 р. взагалі не розглядалися.

Та проблема полягала не лише у необхідності дотримання хибних ідеологічних настанов. Значно гірше те, що в багатьох тогочасних роботах остаточно закріплюється застосування певної псевдонаукової «методи», коли заздалегідь, без справжнього дослідження, відповідно до мінливої політичної кон'юнктури визначаються його результати, а згодом джерела препаруються на предмет пошуку необхідних ілюстрацій до вже сформованих «висновків». Відповідно, роль джерела як першооснови історичної праці нівелюється, а

метою стає не об'єктивний пошук істини (не так принципово – на якій саме методологічній базі), а щось зовсім інше, навколонаукове. На превеликий жаль, подібна практика виявилася живучою (очевидно, через її відносну необтяжливість порівняно з сумлінною науковою працею) і істотно шкодить розвитку історичної науки на теренах колишнього СРСР.

Типовим зразком подібної історіографії в межах нашої проблеми може слугувати монографія О.О. Резніка, яка, хоч і побачила світ в «перебудовчому» 1986 р., підготовлена в «найкращих» традиціях попередньої доби (даний приклад лише підтверджує відносність загальноновживаної періодизації радянської історіографії). Факти, що наводяться у згаданій роботі, підпорядковані єдиному «надзавданню» – проілюструвати тезу щодо неухильного піклування більшовицького керівництва про розвиток господарства, однозначно позитивні результати партійно-державних рішень і невпинне зростання в промисловості. Та найбільше «враження» справляють висновки – наприкінці параграфів і глав замість них фігурують лише цитати з висловлювань тогочасного керівника КПРС М.С. Горбачова, а заключна частина на $\frac{2}{3}$ складається з добірки цитат партійних рішень 1970-1980-х рр. [58, с. 55-56, 128-134 *та ін.*]. Навряд чи навіть «історико-партійна» спрямованість роботи (представники історії КПРС вважалися «солдатами партії» та «бійцями ідеологічного фронту») може слугувати серйозним виправданням.

При цьому певних успіхів було досягнуто у вивченні історії рад (досліджувалися переважно організаційно-правові аспекти «радянського будівництва» або діяльність сільських рад [див., *напр.*: 59 – 63], історії робітничого класу [64 *та ін.*], окремих галузей української промисловості [див., *напр.*: 65] та діяльності недержавного сектора в непівській промисловості й торгівлі [66 – 68 *та ін.*]. Попри значну насиченість вказаних праць фактичним матеріалом їх аналітична частина страждала загальними «хворобами» радянської історичної науки, вказаними вище. Водночас, не зважаючи на ідеологічну заангажованість, притаманну тогочасним дослідженням, деякі з них містять в собі досить цікаві спостереження, вирізняються значним (особливо зважаючи на час написання) ступенем відвертості. За цими ознаками варто відзначити, насамперед, роботи В.Є. Лобурця [69] та В.М. Духопельникова [70]. Проте зовсім осібно серед інших історичних тогочасних праць стоїть монографія Ю.Г. Гімпельсона [71], в якій наведено чимало вражаючих фактів з історії формування і практичного застосування системи «воєнного комунізму», що істотно допомагає усвідомити реалії попередньої до непу доби. При їх аналізі автор постійно балансував «на межі дозволеного», подекуди – настільки сміливо, що навіть виникає питання: як така робота взагалі могла бути надрукована у 1973 р.?

Розвиток радянської історичної науки на етапі «перебудови» відбувався під знаком дедалі більшого послаблення адміністративного та ідеологічного тиску, а в останні роки існування СРСР наукова свобода істориків, як і інших суспільствознавців, обмежувалася переважно самоцензурою або власними

стереотипами мислення. Вивчення діяльності місцевих державних органів проводилося в межах принципової переоцінки радянської історії і непу зокрема. В суспільстві розгорнулася гостра дискусія з ключових проблем нещодавнього минулого, справжнім змістом якої був пошук альтернатив сталінсько-брежнєвському «реальному соціалізму». В центрі уваги була не лише критика сталінщини, а й пошук своєрідної «точки зламу», у якій відбувся відхід від «справжнього», «ленінського» соціалізму.

Як квінтесенція подібних підходів може розглядатися робота московського економіста О.Ю. Лациса з характерною назвою «Перелом» [72], якою він позначав події, пов'язані із згортанням непу. При справедливості протиставлення економічних моделей 1920-х та подальших років, вказана точка зору водночас вела до деякої ідеалізації непу як нібито оптимального поєднання різних соціально-економічних укладів. Такий підхід відбивав досить поширені настрої, що визнавали непівську модель як взірєць для «перебудовчих» реформ, та надавав їм певне наукове підґрунтя. Певним його розвитком стала стаття Л.І. Бородкіна та М.О. Свищева [73], які, аналізуючи статистичні дані по Україні другої половини 1920-х рр. (вони визначалися авторами як «досить надійні та повні» та як такі, що відповідали середньому рівню по СРСР), застосували математичне моделювання і дійшли висновку про примарність перспективи швидкого перетворення представників дрібного приватного капіталу в промисловості й торгівлі непівських часів на середній та великий. Тим саме як безпідставні спростовувалися побоювання щодо зростання і підсилення капіталізму з дрібного виробництва, поширені серед тогочасних носіїв комуністичної ідеї і використані Й.В. Сталіним у якості обґрунтування свого наступу на неп.

Проте майже одразу науковці звернули увагу на значну внутрішню суперечливість і недосконалість системи непу, її незбалансованість [див., напр.: 74] та на недовершеність і суперечливість поглядів В.І. Леніна на неп та на шлях до соціалізму (таким чином ледве не вперше в радянській історіографії спростовувався міф про «ленінський план переходу до непу» та «ленінську концепцію соціалізму» як щось заздалегідь розроблене, цільне й послідовне [75]). Певним підсумком цих дискусій (наприкінці 1980-х рр. до них активно залучилися і західні дослідники – в цей час в СРСР вперше за багато десятиліть розпочинається публікація їх праць з радянської історії [8; 76; 77 та ін.]) можна вважати статтю білоруського вченого Б.С. Клейна [78], що з'явилася невдовзі після серпневих подій 1991 р., у якій ствердження тоталітаризму відносилось вже до часів громадянської війни. Відтак, пошуки «справжнього Леніна» та «точки зламу» в радянській історії привели істориків на початку 1990-х рр. до «докорінної зміни точки зору» (зрозуміло, не в ленінському, а в загальнолюдському розумінні) на соціалізм, на більшовицьку революцію, на радянську історію і на неп як її складову.

Не можна сказати, що українські історики залишалися осторонь цих пошуків [див., напр.: 79 – 81]. Проте їх традиційно «провінційний» статус (московським науковцям і до 1985 р. дозволялося більше вільнодумство) та відоме відставання УРСР на початку «перебудови» за темпами демократичних

перетворень через консерватизм української партноменклатури не сприяли тому, щоб їх доробок у згаданих дискусіях став вагомим. Порівняно більшу активність вони виявили в конкретно-історичних працях. Це стосується і дослідження історії місцевих органів державної влади, де важливою стала публікація статті відомого російського історика-дисидента Р.О. Медведєва, який чи не вперше у радянській історіографії критично проаналізував роль рад на різних етапах їх існування [82]. З українських дослідників історії рад в цей час найбільш ґрунтовними працями відзначилися харків'янин М.М. Олійник та одесит О.В. Гонтар [83; 84 *та ін.*]. В них знайшов відображення значний фактичний матеріал, хоча через значно ширші завдання досліджень діяльність місцевих рад УСРР з розвитку промисловості на початковому етапі непу була відображена недостатньо повно.

Водночас роботам вказаних авторів притаманна нехарактерна для більшості їх попередників критична спрямованість. Насамперед це стосується одеського вченого, який захищав докторську дисертацію на два роки пізніше (цей час з точки зору зміни поглядів та підходів у тогочасному суспільстві і серед професійних істориків вартій цілої епохи), особливо в частині оцінки ним недемократичної виборчої системи та дійсного характеру взаємостосунків компартійних і радянських органів, невирішеності податкових і бюджетних питань [85, с. 28-29]. Більшу ж обережність харківського історика можна пояснити у тому числі і специфічним «прокрустовим ложем» т.зв. «історико-партійної» галузі досліджень, представники якої переважно демонстрували (або вимушені були демонструвати) більшу ортодоксальність і виступали як апологети більшовицького режиму. О.В. Гонтар відзначився і як автор історіографічної статті, яка попри значно більшу схильність до заідеологізованих штампів (стаття надрукована 1987 р.) і досі лишається однією з не багатьох спеціальних розвідок в цьому напрямку. Чимало ж авторських спостережень (малодослідженість історії місцевих рад через розпорошеність джерельної бази, слабка вивченість діяльності їх губернських, повітових та волосних органів та ін. [4, с. 77-78, 82]) зберігають свою наукову актуальність.

Через зростання інтересу до непу активізувалися історико-економічні дослідження. У центрі уваги істориків та економістів опинилися питання управління виробництвом, історії окремих галузей української промисловості (вивчалася, переважно, історія легкої промисловості та харчових галузей, що пояснюється, скоріш за все, їх меншою вивченістю порівняно з відновленням та розвитком важкої індустрії у дослідженнях попередніх років), розвитку кустарного виробництва [див. *напр.*: 86 – 92]. Більшість авторів застосовували традиційну періодизацію, завершуючи дослідження 1925 р., а початковий період непу розглядався дещо побіжно. Вивчалася діяльність уряду, ВРНГ, УРНГ, великих державних трестів, місцева ж промисловість України (за винятком робіт, пов'язаних з кустарним виробництвом), як і діяльність місцевих органів влади, що нею опікувалися, залишалися практично поза увагою.

Досить строкатий характер носили джерелознавчі дослідження. З одного боку, зустрічаємо дещо поверховий аналіз партійно-радянської періодики початку 1920-х рр. (автор, концентруючись на дрібницях, не наважився поставити питання про ступінь достовірності цього виду джерел, а позиція лідерів більшовиків не аналізувалася, а фетишизувалася) [93], з іншого – ґрунтовні праці М.К. Бойка із статистичних джерел 1920 – 30-х рр. з історії українського робітничого класу [94; 95]. Останній не тільки вказав на відсутність чітких кількісних показників з багатьох важливих питань і численні розбіжності з багатьох наявних, а й запропонував науково обґрунтовані шляхи добору тих чи інших джерел, методики їх узагальнення. У вказаних працях чернігівський вчений наводить чимало пояснень специфічної термінології 1920-х рр. Все це є досить важливим для конкретно-історичних досліджень, автори яких, на жаль, здебільшого не звертали й не звертають на це належної уваги, що веде до численних помилок і плутанини.

Збільшення уваги до непу не могло не позначитися і на дослідженні доби «воєнного комунізму». Та якщо московські науковці прагнули проаналізувати вплив воєнно-комуністичної ідеології на подальшу долю СРСР, базуючись на матеріалах російських губерній [див., напр.: 96 – 98], то українські – намагалися з'ясувати специфіку «воєнного комунізму» саме на території УСРР [99 – 101 *та ін.*]. Їхні роботи цікаві, переважно, з фактологічної точки зору, а на нові підходи (порівняно з «традиційною» радянською історіографією) може претендувати хіба що оглядова стаття В.Ф. Верстюка [102]. Щоправда, майже не досліджувалися події першої половини 1921 р., а окремі спроби вирватися за «червоні прапорці» традиційної періодизації, зокрема – при з'ясуванні питання про час припинення тієї ж націоналізації підприємств не завжди були вдалими [див., напр.: 100, с. 133; порівн.: 100, с. 132 – 133].

З інших праць, опосередковано пов'язаних з темою, чи не найбільшу групу складали персоналії: із забуття поверталися імена багатьох політичних діячів, які згодом стали жертвами сталінських репресій; серед них – чимало активних учасників подій початку 1921-х рр. в Україні, тогочасних керівників промисловості і місцевих органів влади [103 – 109 *та ін.*]. Відзначимо також роботи, присвячені питанням національно-державного будівництва [110] та принципово нові підходи у висвітленні голоду 1921-1923 рр. [111].

Фактичне зняття ідеологічних забобон на останньому етапі «перебудови» відкривало широкі можливості для неупередженого дослідження радянської історії, у т. ч. – і діяльності місцевих державних органів під час переходу до непу. Проте невдовзі події, пов'язані з розпадом СРСР, істотно змінили як світогляд багатьох істориків, так і напрямки їх наукових пошуків. Нові підходи у вивченні доби непу, започатковані у другій половині 1980-х рр., далеко не у всьому знайшли продовження у вітчизняній історіографії.

Підводячи підсумок, варто відзначити, що вади радянської історіографії (відсутність справжньої творчої свободи, некритичне ставлення до джерел,

«цитатництво» замість серйозного аналізу) достатньо відомі. Все це, здебільшого, стосується і зображення діяльності місцевих державних органів з розвитку промисловості на початку непу. Додамо: саме у 1970-1980-х рр., за нашими спостереженнями, досить поширеним явищем стає псевдонаукова «метода» препарування джерел в пошуках підтверджень заздалегідь сформульованих кон'юнктурних висновків, що, на жаль, подекуди спостерігаємо і зараз. Водночас, сумлінним дослідникам, навіть за несприятливих умов, вдавалося залишатися науковцями. Роботи радянських часів, насамперед – доби «відлиги» та «перебудови», важливі своєю інформативністю (чимало останніх – ще й спробами концептуального аналізу). Проте значний фактичний матеріал, зібраний радянською історіографією, так і залишається недостатньо переосмисленим сучасними вітчизняними науковцями. При цьому чимало фактів і цифр, що наводилися у працях радянських істориків (хоча, зрозуміло, і без коментарів) і які не вкладалися в «прокрустове ложе» офіційних трактувань, їх наступники подекуди сприймають як ледве не наново відкриті, ґрунтуючи на них свої філіппіки проти комуністичного режиму. Отже, доробок радянської історіографії, принаймні з вказаних нами проблем, і зараз може слугувати вагомим підґрунтям для подальших наукових пошуків.

Список літератури: 1. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка / Г.Г. Коцур. – К., 2001. – 18 с. 2. Кабачек В.В., Олійник М.М. Діяльність місцевих державних органів УСРР з розвитку промисловості на початку непу в сучасній українській історіографії / В.В. Кабачек, М.М. Олійник // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – 2008. – № 37: Актуальні проблеми історії України. – С. 75-86. 3. Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922-1924 рр. у здійсненні нової економічної політики / О.А. Пиріг // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 92-102. 4. Гонтар А.В. Советы Украины в период восстановления и реконструкции народного хозяйства (1921 – 1937) в послевоенной советской историографии / О.В. Гонтар // Вопросы истории СССР: Республиканский междумедомственный научный сборник. – Вып. 32. – Харьков, 1987. – С. 77–83. 5. Волосник Ю.П. Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921 – 1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький ун-т / Ю.П. Волосник. – Запоріжжя, 1993. – 16 с. 6. Гребеннікова О.В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920 – 1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Донецький держ. ун-т / О.В. Гребеннікова. – Донецьк, 1997. – 24 с. 7. Костюк Л.К. Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка / Л.К. Костюк. – К., 1993. – 16 с. 8. Рейнман М. Перестройка и изучение советской истории / М. Рейнман // Вопросы истории. – 1989. – № 12. – С. 145–158. 9. Владимирский М. Советы, исполкомы и съезды Советов (Материалы к изучению строения и деятельности органов местного управления) / М. Владимирский. – Вып. II. – М., 1921. – 64 с. 10. Власенко С. Советское строительство на Украине за десять лет (1917 – 1927) / С. Власенко // Советское строительство. – 1927. – № 10/11. – С. 31–46. 11. Яковлев Я. Практические вопросы работы Советов / Я. Яковлев. – М., 1925. – 144 с. 12. Ленин В.И. О нашей революции (по поводу записок Н. Суханова) // Ленин В.И. Полн. собр. соч.: 5-е изд. – Т. 45. – С. 378–382; 13. Раковский Х. Пять лет Украинской Советской власти / Х. Раковский. – Харьков, 1923. – 38 с. 14. Рыков А.И. Избранные произведения / Редкол.: Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. / А.И. Рыков. – М.: Экономика, 1990. – 495 с.

15. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 44–73; № 3. – С. 42–64. 16. Жигалко П. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики / П. Жигалко. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – 70 с. 17. Шульман И. Государственный и частный капитал в местной промышленности Украины / И. Шульман // Хозяйство Украины. – 1924. – № 16-17. – С. 33 – 38. 18. Буяновер М.І. Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції / М.І. Буяновер. – Харків, 1928. – 116 с. 19. Ларин Ю. Итоги, пути и выводы новой экономической политики / Ю. Ларин. – М., 1923. – 283 с. 20. Бруцкус Б. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б. Бруцкус // Вопросы экономики. – 1990. – № 8. – С. 131-151; № 9. – С. 153-158; № 10. – С. 90-103. 21. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918–1926 / И.С. Кундурушкін. – М.; Л., 1927. – 240 с. 22. Свержін Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка) / Л. Свержін // Більшовик України. – 1928. – № 18. – С. 45–58. 23. Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комиссии ВСНХ СССР / Под ред. А.М. Гинзбурга. – М.; Л., 1927. – 565 с. 24. Кукушкин Ю.С. Проблемы историографии Советов периода строительства социализма (1921 – 1936) / Ю.С. Кукушкін // Очерки по историографии советского общества: Сб. ст. / Отв. ред. М.Е. Найденов. – М., 1967. – С. 285–300. 25. Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И.С. Хмель. – К., 1987. – 555 с. 26. Бегиян А.З. Местные органы государственной власти СССР / А.З. Бегиян. – М., 1938. – 52 с. 27. Мандельштам Л.Й. Ради – політична основа СРСР / Л.Й. Мандельштам. – К., 1941. – 76 с. 28. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М., 1945. – 352 с. 29. Вертелецкий И.Т. Руководство КП(б) Украины Советским строительством в первые годы восстановительного периода (1921 – 1922 гг): Дисс... канд. ист. наук / И.Т. Вертелецький. – К., 1953. – 234 с. 30. Левковский Я.М. Советское строительство в украинской деревне в конце восстановительного периода (1924 – 1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. / АН УССР. Ин-т истории / Я.М. Левковский. – К., 1954. – 14 с. 31. Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921 – 1922 гг.) / Е.Б. Генкіна. – М., 1954. – 504 с. 32. Вайнер Ф.Г. Из истории борьбы Коммунистической партии Советского Союза за улучшение и перестройку работы государственного аппарата в 1921 – 1925 гг. 7 Ф.Г. Вайнер // Уч. зап. Харьк. юридич. ин-та. – 1958. – Вып. 10. – С. 21-43. 33. Кондратенко Н.П. Коммунистическая партия в борьбе за укрепление местных Советов в первые годы восстановительного периода (1921-1923) / М.П. Кондратенко. – М., 1958. – 49 с. 34. Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.) / А.И. Лепешкін. – М., 1959. – 411 с. 35. Лепешкин А.И. Советы – власть трудящихся (1917-1936) / А.И. Лепешкін. – М., 1966. – 575 с. 36. Бабій Б.М. Українська Радянська держава (1921-1925 рр.) / Б.М. Бабій. – К., 1961. – 282 с. 37. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук / АН УССР. Ин-т истории / О.Д. Залевський. – К., 1959. – 23 с. 38. Черненко Н.В. Переход к новой экономической политике на Украине / М.В. Черненко. – К., 1955. – 35 с. 39. Кучер О.О. Борьба работников Украины за восстановление важкой промышленности после гражданской войны / О.О. Кучер. – Харків, 1959. – 164 с. 40. Самофалов В.М. Комунистична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921–1925 рр.) / В.М. Самофалов. – К., 1963. – 378 с. 41. Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. / М.В. Черненко. – К., 1959. – 219 с. 42. Шиян К.К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921-1925 рр.) / К.К. Шиян. – К., 1959. – 303 с. 43. Брин И.Д. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму / И.Д. Брин. – Иркутск, 1959. – 183 с. 44. Яненко В.І. Перебудова управління промисловістю України в перші роки непу / В.І. Яненко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 48-57. 45. Черноморский Н.М. Промышленные переписи 1920 и 1923 гг. как

исторический источник / М.М. Чорноморський // Проблемы источниковедения. – М., 1956. – Вып. V. – С. 21-43. **46.** *Черноморский Н.М.* Распределение промышленных заведений по социальным секторам в первые годы нэпа (по материалам промышленных переписей 1920 и 1923 гг.) / М.М. Чорноморський // История СССР. – 1958. – № 6. – С. 95-104. **47.** *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР: В 3-х т. Т. 3: Социализм / П.И. Лященко. – М., 1956. – 645 с. **48.** *Мольский М.В.* Расширенное воспроизводство квалифицированной рабочей силы в промышленности СССР в переходный период от капитализма к социализму: Автореф. дисс... канд. эк. наук / М.В. Мольский. – Харьков, 1959. – 17 с. **49.** *Ковалевский В.В.* Влияние акцизов на развитие промышленности в восстановительный период (1921 – 1925) / В.В. Ковалевский // Финансы и кредит: межведомственный республиканский научный сборник. – Вып. 3. – К., 1966. – С. 143–151. **50.** *Бакуменко П.И.* Українська РСР в період відбудови народного господарства. 1921-1925 рр. / П.І Бакуменко – К., 1960. – 107 с. **51.** *Диденко Г.Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г.Д. Діденко. – К., 1962. – 373 с. **52.** *Черненко Н.В.* Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг.: Дисс... д-ра ист. наук / Киевский политехнич. ин-т / М.В. Черненко. – К., 1961. – Ч. 1-2. – IX, 602, [2] с.; Ч. 3. – 399, 21, [2] с. **53.** *Данилов В.П.* Современная российская историография: в чем выход из кризиса / В.П. Данилов // Новая и новейшая история. – 1993. – № 6. – С. 95-101. **54.** Экономическая жизнь СССР: хроника событий и фактов. 1917-1965: изд. 2-е, доп. / Гл. ред. – С.Г. Струмилин. – Кн. 1: 1917–1950. – М., 1967. – 1950 с. **55.** История городов и сел Украинской ССР в 26-ти т. – Харьковская область. – К., 1976. – 722 с. **56.** *Зак Л.М., Лельчук В.С., Погудин В.И.* Строительство социализма в СССР: Историографический очерк / Л.М. Зак, В.С. Лельчук, В.И. Погудін. – М., 1971. – 318 с. **57.** *Гудзенко П.* Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917-1920 / П. Гудзенко. – К., 1965. – 300 с. **58.** *Резник А.А.* Коммунистическая партия – организатор совершенствования управления промышленностью в восстановительный период (1921-1925 гг.) / О.О. Резнік. – Л., 1986. – 135 с. **59.** *Кукушкин Ю.С.* Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921–1932 гг.) / Ю.С. Кукушкін. – М., 1968. – 294 с. **60.** *Кулаев В.Г.* Борьба КП(б) Украины за укрепление местных Советов и усиление их деятельности в восстановительный период (1921–1925 гг.): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / КГУ им. Т.Г. Шевченко / В.Г. Кулаєв. – К., 1973. – 198 с. **61.** *Перепелица Г.М.* Рабочий класс Украины в борьбе за укрепление местных Советов и усиление их деятельности в 1920 – 1922 гг.: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / АН УССР; Ин-т истории / Г.М. Перепелица. – К., 1980. – 24 с. **62.** *Сліпченко В.А.* Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення Радянської влади в 1921-1925 рр.: Дис... канд. іст. наук / КДУ ім. Т.Г. Шевченка / В.А. Сліпченко. – К., 1966. – XVIII, 321, XVIII с. **63.** *Шарапа В.Ф.* Сельские Советы Украины в восстановительный период (1921–1925 гг.): На материалах юга Украины / В.Ф. Шарапа: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / Днепропетровский гос. ун-т – Днепропетровск, 1969. – 24 с. **64.** *Вдовин А.И., Дробіжєв В.З.* Рост рабочего класса СССР. 1917–1940 гг. / О.І. Вдовін, В.З. Дробіжєв – М., 1976. – 264 с. **65.** *Сургай Г.І.* Боротьба робітничого класу України за відбудову цукрової промисловості (1921-1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / КДУ ім. Т.Г. Шевченка / Г.І. Сургай. – К., 1966 – 22 с. **66.** *Кунах Ю.И.* Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период (1921-1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / ХГУ им. А.М. Горького / Ю.І. Кунах. – Харьков, 1972. – 27 с. **67.** *Мелехова М.В.* Укрепление союза рабочего класса и крестьянства Украины на основе развития внутренней торговли (1921-1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / Одесский гос. ун-т им. И.И. Мечникова / М.В. Мелехова. – Одесса, 1970. – 35 с. **68.** *Чумак О.Ф.* Історичний досвід КПРС по соціалістичному перетворенню дрібної промисловості (1921-1932 рр.) / О.Ф. Чумак. – Харків, 1971. – 188 с. **69.** *Лобурець В.Є.* Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.) / В.Є. Лобурець. – Харків, 1974. –

158 с. **70.** *Духопельников В.М.* Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921 – 1925): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / ХГУ им. А.М. Горького / В.М. Духопельников. – Харьков, 1979. – 241 с.. **71.** *Гимпельсон Е.Г.* «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология / Ю.Г. Гимпельсон. – М., 1973. – 296 с. **72.** *Лацис О.* Перелом / О.Ю. Лацис // Знамя. – 1998. – № 6. – С. 124-178. **73.** *Бородкин Л.И., Свищев М.А.* Социальная мобильность в период нэпа. К вопросу о росте капитализма из мелкого производства / Л.И. Бородкин, М.А. Свищев // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 105-120 **74.** *Бокарев Ю.П.* Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: Источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю.П. Бокарев. – М., 1989. – 310 с. **75.** *Горинев М.М., Цакунов С.В.* Ленинская концепция нэпа: становление и развитие / М.М. Горинев, С.В. Цакунов // Вопросы истории. – 1990. – № 4. – С. 20-39. **76.** *Карр Э.* История Советской России. – Кн. 1: тт. 1-2: Большевицкая революция. 1917-1923. Пер. с англ. / Предисл. А.П. Ненарокова / Е. Карр. – М., 1990. – 768 с. **77.** *Ноув А.* О судьбах нэпа / А. Ноув // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172-176 **78.** *Клейн Б.С.* Россия между реформой и диктатурой (1861-1920 гг.) / Б.С. Клейн // Вопросы истории. – 1991. – № 9-10. – С. 3-13. **79.** *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В.* Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки/ В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицкий. – К., 1991. – 343 с.. **80.** *Кульчицкий С.* Історія одного законопроекту. Про задум, який хотів, та не встиг реалізувати В.І. Ленін / С.В. Кульчицкий // Наука і суспільство. – 1988. – № 2. – С. 7-11. **81.** *Шевченко А.Н.* Опыт послереволюционных общественных преобразований: от революционизма к реформизму (1917-1923): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / КГУ им. Т. Шевченко / О.М. Шевченко. – К., 1991. – 181 с. **82.** *Медведев Р.А.* Советы в истории нашего государства / Р.О. Медведев // Общественные науки. – 1989. – № 3. – С. 104-124. **83.** *Олейник Н.Н.* Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов (1921-1925 гг.) / М.М. Олійник. – Харьков, 1989. – 166 с. **84.** *Гонтар А.В.* Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / О.В. Гонтар. – К.; Одесса, 1990. – 204 с. **85.** *Гонтар А.В.* Городские Советы Украины: история становления и развития (20 – 30 годы): Автореф. дисс... д-ра ист. наук: 07.00.02 / КГУ им. Т. Шевченко/ А.В. Гонтар. – К., 1991. – 38 с. **86.** *Белоусов Р.А.* Исторический опыт планового управления экономикой СССР: 2-е изд., перераб. и доп. / Р.О. Белоусов – М., 1987. – 428, [1] с. **87.** *Тичина А.К.* До становлення соціально-політичного механізму управління виробництвом (1920 – 1925 рр.) / А.К. Тичина // Укр. іст. журн. – 1989. – № 7. – С. 62–72. **88.** *Безотосний М.Т.* Легка промисловість України (1919–1925 рр.) / М.Т. Безотосний // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С. 57–60. **89.** *Левитас Ф.Л.* Борьба рабочего класса за повышение производительности труда и трудовую дисциплину в легкой промышленности Украины (1921–1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ярославский гос. ун-т / Ф.Л. Левітас. – Ярославль, 1988. – 26 с. **90.** *Петренко С.М.* Коммунистическая партия Украины – организатор восстановления сахарной промышленности республики (1921–1925 гг.): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.04 / КГУ им. Т. Шевченко / С.М. Петренко. – К., 1987. – 196 с. **91.** *Горбань В.И.* Вовлечение Коммунистической партией мелкой буржуазии города в мирное хозяйственное, социалистическое строительство 1921–1925 гг. (Опыт Компартии Украины): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / КГУ им. Т. Шевченко / В.І. Горбань. – К., 1990 – 216 с. **92.** *Низова Л.В.* Развитие промысловой кооперации на Украине в 20-е годы: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / АН УССР; Ин-т истории / Л.В. Низова. – К., 1988. – 16 с. **93.** *Коцур В.П.* Партійно-радянська преса на початку 20-х рр. / В.П. Коцур // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 46-54. **94.** *Бойко М.К.* Промислова статистика робітничого класу України 20 – 30-х років / М.К. Бойко // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1. – С. 31-39. **95.** *Бойко Н.К.* Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20 – 30-х годов) / М.К. Бойко. – К., 1990. – 155 с. **96.** *Булгаков В.П., Кабанов В.В.* «Военный коммунизм»: идеология и общественное развитие / В.П. Булгаков, В.В. Кабанов // Вопросы истории. – 1990. – № 3. –

С. 40-58. **97. Веселов С.В.** Кооперация и Советская власть: период «Военного коммунизма» / С.В. Веселов // Вопросы истории. – 1991. – № 9-10. – С. 25-37. **98. Кабанов В.В.** Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В. Кабанов. – М., 1988. – 304 с. **99. Ревегук В.Я.** Ограничение и обобществление частной торговли на Украине в годы гражданской войны (1919-1920) / В.Я. Ревегук // Вопросы истории СССР: Республиканский междуведомственный научный сборник. – Вып. 32. – Харьков, 1987. – С. 42-48. **100. Терещенко Ю.И.** Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: очерк истории экономической политики (1917-1920) / Ю.И. Терещенко. – К., 1986. – 255 с. **101. Тригуб П.Н.** Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украины в годы гражданской войны и иностранной интервенции (ноябрь 1918-1920 гг.) / П.Н. Тригуб. – К., 1988. – 355 с. **102. Верстюк В.Ф.** «Военний комунізм» на Україні / В.Ф. Верстюк // Маршрутами історії / Упор. Ю.І. Шаповал. – К., 1990. – С. 97-134. **103. Бачинский П.П., Табачник Д.В.** Афанасий Петрович Любченко / П.П. Бачинский, Д.В. Табачник // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 60-75. **104. Горлов В.М.** Я.Б. Гамарник на Україні / В.М. Горлов // Укр. іст. журн. – 1989. – № 6. – С. 110-117. **105. Діброва С.С.** Еммануїл Йонович Квірінг / С.С. Діброва // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів; за ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1990. – С. 282-292. **106. Мельниченко В.Ю.** Сказати правду ... Штрихи до політичного портрету Х.Г. Раковського / В.Ю. Мельниченко // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів; за ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1990. – С. 348-357. **107. Пиріг Р.Я.** В.М. Молотов на Україні / Р.Я. Пиріг // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів; за ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1990. – С. 317-367. **108. Сапун М.М.** Завжди в опозиції. Політичні погляди Г.Л. Пятакова / М.М. Сапун // Маршрутами історії / Упоряд. Ю.І. Шаповал. – К. 1990. – С. 522-539. **109. Солдатенков В.Ф.** Г.Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні / В.Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1989. – № 4. – С. 92-106. **110. Мельниченко В.Ю.** XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна / В.Ю. Мельниченко // Укр. іст. журн. – 1989. – № 12. – С. 27-36. **111. Мовчан О.М.** Голод 1921-1923 рр. на Україні / О.М. Мовчан // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 38-45; № 12. – С. 30-36.

Поступила в редколегію 16.06.2011